

מעשה סיפור

מחקרים בסיפורת היהודית
מוגשים ליואב אלשטיין

עורכים

אבידב ליפסקר
רלה קושלבסקי

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

אברהם הולץ

הכלב בלק מגלה את "סוד השדים"

הכלב בלק, שעל עורו רושם בצבע יצחק קומר, הדמות המרכזית בתמול שלשום מאת ש"י עגנון, את התיבות "כלב משוגע", מוצג לאורך הרומן ההיסטורי-הדוקומנטרי כיצור בעל דעה, בעל דמיון ובעל רגשות.¹ הרהוריו, הגיונותיו ומעשיו (כמשמעו המיקרוטקסטואלי, הפנים-פיגורטיבי, וכהוראתו המקרוטקסטואלית החוץ-מיבדית) מורכבים ומסקרנים, והניבו מערכת מסועפת ונמשכת של עיונים, מחקרים ופירושים.² המאמר הזה בא לציין את המקור הקבלי ששימש לו למחבר בשעה שבא לתאר את בלק קודם שביצע את המעשה הפטלי – נשיכתו את יצחק, החתן הצעיר בשבעת ימי המשתה, נשיכה שסופה כלבת ומוות. הרומן מסתיים בתמונות המפרטות את ייסוריו של יצחק, את פטירתו, את קבורתו ואת השפעת האירוע על הטבע ועל היישוב. אין זה המקום לדרוש את סמיכות הפרשיות המקדימות לנשיכה לסצנות שלאחריה. אם כי מתבקשים ההיקשים כמאליהם.

מסכת הידרדרותו הנפשית של בלק מתחילה משסיים לזלול ולסכוא בבית הנזירים שבחקל דמא. לפי כל הפרטים הריאליסטיים הנקובים ברומן מדובר במנזר היווני-אורתודוקסי על שם הנזיר-הקדוש אונופריוס (Onouphrius) שנבנה ב-1892 לרגלי

- 1 כל המובאות וההפניות מתוך: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך תשיעי, תמול שלשום, ירושלים ותל-אביב 1966, מהדורה שתי-עשרה ומתוקנת. מעשה האיחוי בין שתי הפרשיות, זו של יצחק קומר וזו של בלק, שבראשיתן יצירות נפרדות היו עומד במרכז מחקרה היסודי והמאלף של ש' הגר, "תמול שלשום – התהוות המיבנה ואחדותו" בתוך: ג' שקד ור' וייזר, עורכים, ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, ירושלים 1978, עמ' 154-194 = א' ברשאי, עורך, ש"י עגנון בביקורת העברית: פרשנות לרומנים של עגנון (ב) תל-אביב 1992, עמ' 272-284; וכן ראו ד' לאור, ש"י עגנון: היבטים חדשים, תל-אביב 1995, עמ' 40-45; הנ"ל, חיי עגנון, ירושלים ותל-אביב 1998, עמ' 332-333; 350-351 ובעיקר 362-375. סקירה ביקורתית למסכתות הפרשניות לתמול שלשום על סוגיהן ותורתיהן ראו ד' מירון, "ממשל לסיפור תולדי (פתיחה לדיון בתמול שלשום)", בתוך: א' ירון, ר' וייזר, ד' לאור, ר' מירון, עורכים, קובץ עגנון, ב, ירושלים 2000, עמ' 87-159. לדעתו החולקת על קביעתי שתמול שלשום רומן תיעודי, ראו עמ' 118-122.
- 2 רשימה של מבחר הפירושים, המחקרים, העיונים והביקורות שנושאים הצמד הזה יצחק קומר ובלק הכלב ראו בנספח בסוף מאמר זה.

אבו־תור והר־ציון.³ משם יוצא הוא דרך גורת אל ענב שבעמק רפאים ונמצא עומד במשכנות שאננים. לאחר מכן הוא נכנס לבית הריחיים שהותקן בשעתו למען התושבים דאז, ועתה מנסיבות היסטוריות וכלכליות הינו ריק ושומם.⁴ משנותר לבדו באתר המועד לפורענות, מזדמנת לשם לילית⁵ ומשוחחת אתו על עושה הפוחלצים, ארזף, ועל מפעלו המופלא.⁶ לאחר הביקור, ושמה כתוצאה ישירה ממנו, פוקדים את בלק הרהורים רעים עד שמתגברת עליו מרה שחורה המביאה אותו לבקש את מותו. וכאן מוסיף המספר ומעיר:

מחמת רוב מחשבות תשש מוחו של בלק ודעתו עמדה ליטרף. בכל זאת לא נטה בלק אחר דעת הפילוסופים שאומרים שטירוף הדעת בא ממרה שחורה ולא מן השדים, אבל הודה במקצת טעותם, שהגורם היא המרה השחורה, ואילו המרה השחורה עצמה באה מחמת השדים, שמטילים את ריסם ומולידיים מרה שחורה.⁷ ואין כל ספק שמרה שחורה זו שמלפתו כילפת ומפעפעת בכל גופו⁸ באה מהם,

- 3 ראו בערך "חקל דמא" (שדה הדרם), ז' וילנאי, אנציקלופדיה וילנאי לירושלים, ערך: נתנאל ליפשיץ, ירושלים 1993, כרך א, עמ' 521-522. על "חקל דמא" בתמול שלשום ראו, עמ' 73: "בבית יראתם שבבית לחם ובחקל דמא" ובעמ' 564-565. מקור התיאור שבעמודים אלה הוא לוח ארץ ישראל לשנת תרנ"ו, כ, עמ' 18. ראו א' הולץ, "התבוננות בפרטי תמול שלשום", א' ירון, ר' ויזר, ד' לאור, ר' מירקן, עורכים, קובץ עגנון א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 209-210.
- 4 למקורות על תולדות השכונה וטחנת הרוח ראו הולץ (לעיל, הערה 3), עמ' 214-216.
- 5 על לילית ראו, למשל, ג' שלום, "פרקים חדשים מענייני אשמדאי וילית" בתוך: ג' שלום, מחקרי קבלה (א), ההדיר י' בן שלמה ערך והשלים מספרות המחקר מ' אידל, תל-אביב 1998, עמ' 201-224; ר' מרגליות, מלאכי עליון, ירושלים 1964, עמ' רלה-רמא.
- 6 על ארזף והזואולוג ישראל אהרוני (1882-1946) ראו ש' ורסס, "עגנון בעולמו של בצלאל: בין בדיון למציאות", קובץ עגנון (לעיל, הערה 3), עמ' 256-260 = עגנון כפשוטו: קריאה בכתביו, ירושלים 2000, עמ' 287-290, ועמ' 408 הערה 139.
- 7 על "מרה שחורה" מוסיף המספר ומוטר (עמ' 576): "והוא [בלק] לא היה יודע שמר חשון גורם, שכחודש זה המרה השחורה גוברת... כיון שעמד [בלק] ללכת נמצאו רגליו כבדות. אף הטחול שנוהג למשוך לעצמו פסלתה של המרה השחורה שהכבר פולט, כדי לטהר את הדם אף הוא פסק מלהתנהג כסדרו...". וכן מביא בן-יהודה בערך "מרה" (עמ' 3315): "מרה שחורה: כי בחדש הזה ממשלת המרה השחורה בחזקת תוקפה" (אסף הרופא, כ"י, 37)... מרחשון חדש שני נקרא... בו תגבר המרה השחורה (ראב"ע, שמעו נא — ראה רבי אברהם בן עזרא מהד' רוד כהנא, ורשה: אחיאסף תרפ"ב, עמ' 181 שורות 21-24)... והטחול הוא אשר ימשוך אל עצמו הפסולת של מרה השחורה אשר יבדלהו הכבר מזכוך הדם וידחהו מעצמו כדי שלא יזון ממנו החי. סהל בן תמים סי' יצירה, ו' — ראה ספר יצירה המיוחס לאברהם אבינו עם פירוש... אבוסהל רונש בן תמים... יצאו לראשונה על פי כ"י אוקספורד (2250) עם הערות ומבוא משה גראססבערג... לונרדן: תרס"ב עמ' ע"ה. על המקור למובא כאן ראו להלן.
- 8 "כילפת" — ילפת — מחלת עור, ספחת. ראו ויקרא כא, כ. "מלפתו" — כלומר כורכתו, חוכשתו וכדומה. על פי סוטה ג ע"ב: "כל העובר עבירה אחת בעולם הזה מלפתו והולכת לפניו ביום הדין". "מפעפעת" — מחלחלת ומתפשטת. על פי ירושלמי חגיגה עז ע"ב: והיה אותו הרוח

מן השדים שבבית הריחיים, שכידוע אין דבר בעולם סובל ריקניות, ומאחר שבית הריחיים ריק מבני אדם באו שדים לדור בו.⁹ (עמ' 575-576)

הואיל ומוזכר מעשה שדים ונבצר מבלק לקום ולברוח מוטלת עליו – אולי מפאת מחלת הכלבת – הישיבה במקום, הוא בא לידי הגות בשרים ולעיסוק בהם. ואלה דברי המספר הכל יודע החושף לקורא את עמקי הגיונותיו המתחכמים והמפוקחים של בלק. וזו לשונו:

גנב את הדעת¹⁰ ושיתף עצמו לשלושת הפילוסופים המכחישים במציאות השדים, כאילו לא היה יודע שכבר באה הסכמת הישמעאלים והיוונים וכן הישראלים להבדיל על מציאותם הגמורה. ואף על פי שראה אותם בחוש שלל את מציאותם כאן, מכח שהם מורכבים מאויר ומאש, ואילו כאן חשכה גמורה, ואילו היה כאן שד היתה אשו נראית, ומאחר שאין אשו נראית, משמע שאין כאן שד. וכיון שהגיע לשלול את מציאותם כאן בא לידי שלילה גמורה לשלול את מציאותם בכלל, שכידוע השדים רואים ואינם נראים, ואם נראים אין הם שדים. (עמ' 576)

משהחליט בלק שאכן אין שדים כל עיקר, שומע הוא רעש מבהיל, ולמרבה הפלא, אף נאלץ לנטוש את מקומו ולהיחלץ מפגעים של השדים מקימי הרעש. אמור מעתה, מפני שבא לכלל מסקנה שעמדה לו פיקחות-תחכמתו והצילה את גופו, הרי ממנו וכו' חוזר הוא מתפיסותיו ומתובנתו המוטעית דלעיל ומודה בקיומם של שדים. לא זו בלבד אלא מקנא הוא בהם "בשביל אריכות ימים שלהם, שמיום שנברא העולם ועד עכשיו, לא מלכו עליהם אלא שלושה מלכים בלבד, אשמדי והינד ובילעד, הוא בילאד, ובילאד עדיין חי" (עמ' 576-577).

בסיום הקטע, כבהערת אנג' הומוריסטית-אירונית, מודיענו המספר, שלאמיתו של דבר, מעיקרו טעה בלק בזיהוי מקור הרעש שהרי הרעש הנשמע בבית הריחיים אינו קול שדים כלל אלא פטפוטו של בחור משכיל, מעמיתו של יצחק קומד, המוצא לו מקלט מעיני קנאי ירושלים ונמלט לבית הריחיים הריק מאיש על מנת ללמוד בו לשונות של אומות. לאחר ששקל וטרח בסוגיית השדים נקלע בלק לאסטרולוגיה, לכוכבים ולמזלות – אף זו תמונה המצריכה עיון נפרד ומקיף ואין מקומו כאן.

מפעפע בו כאירסה של חכינה" [כארס של נחש]. הצליל 'פ' חוזר ונשנה ומגביר את האפקט הטונלי ההולם.

9 וכן מסכם תשבי: "מקום השדים הוא במדברות וכשאר מקומות שוממים... וכן מאחורי הריחיים". משנת הזוהר בעריכת י' תשבי, א, ירושלים תש"ט, עמ' שסג. ובזוהר, לפי פירוש הסולם אנו למדים: "שרו של עשו בא מהבחינות הקטנות, הנוהגות במדרגות שלאחר הריחיים, מפאת הדין הקשה שנמצא שם...". זוהר, עם פירוש הסולם, ירושלים תשט"ו, ס' וישלח, עמ' עא.

10 קשה לעמוד על תוקף הניב. את דעתו של מי גנב הכלב בלק? את מי רימה ועל מי ניסה להערים? שמא השלה את עצמו או שמא גנב את דעת הקוראים הסוכרים שאלה הגיונותיו שלו בעוד, לאמתו של דבר, כפי שיוכח להלן, הקטע הזה כאחרים בעיקרם אינו אלא ציטוט.

החקירה במסכת השדים של בלק הובילה אל ספר שושן סודות מאת ר' משה הגולה ובו המקור לניסוחיו, להלכי מחשבותיו ולהשגותיו של בלק – ושל המחבר.¹¹ וזו לשון הספר:

סוד השדים דע כי הסכמת הישמעאלים¹² והיוונים¹³ כ"ש [כל שכן] לאומה הישראלית מודים במציאותם [של השדים]¹⁴ חוץ מן הפילוסופים.¹⁵ ואין ספק כי

- 11 ספר שושן סודות יצא לאור בקארעץ תקמ"ד (1784) וכדפוס צילום לאחר מכן ב-1970. בתשנ"ה יצאה מהדורה באותיות מרובעות ולא באותיות רפוס רש"י. פתח תקוה: ובשער הספר כתוב שהספר "מיוחס לאחד מתלמידי הרמב"ן". לפי החוקרים המחבר הוא ר' משה בן יעקב (הידוע גם בשם משה הגולה מקיוב (1449-1520?)). לסיכום הדעות על הספר ועל מחברו ראו: ח' ליברמן, אהל רח"ל, כרך 1, ניו-יורק 1980, עמ' 93-101 דפוס קארעץ א, "שושן סודות, קארעץ תקמ"ד". כמחקר ידוע מחבר ספר שושן סודות גם כר' משה הגולה מקיוב השני. ר' משה הגולה מקיוב הראשון פעל במחצית המאה השתים עשרה לערך. עליו ראו י' מ' תא-שמע, "תולדות היהודים כפולין במאות הי"ב – הי"ג", ציון 53 (תשמ"ח), עמ' 347-369, הערה 16 שבעמ' 353-354.
- 12 כאיסלאם נקראים השדים בשם 'djinn'. עליהם אנו קוראים: "According to the Islam conception (adsjām), composed of vapor or flame, intelligent, imperceptible to our senses, capable of appearing under different forms and of carrying out heavy labours... In the official Islam the existence of the djinn was completely accepted, as it is to this day, and the full consequences implied by their existence and worked out..." *The Encyclopedia of Islam* (New Edition), London 1965, 2, pp. 546-547
- 13 וכן למשל, אנו קוראים על יִמְבְּלִיכּוּס (מת בשנת 330 לסה"נ): "שאיפתו העיקרית הייתה להעמיד תיאולוגיה אלילית רבת-היקף, שתהיה עשויה לבלום את התקדמות הנצרות. לשם כך הרחיב את תורת תהליך-האצילות של פלוטינוס על ידי הוספת חוליות רבות של אלים, מלאכים, דמונים וגיבורים, תוך מיזוג אמונות יוון והמזרח עם יסודות פיתאגוריים", אנציקלופדיה עברית, יט, עמ' 907-908.
- 14 ראו, למשל, ח' י' ולדמן, ליקט וערך אוצר ספר חסידים, ירושלים תשנ"ב, בערך "שדים", עמ' 407-408, "מזיקים וכוחות", עמ' 201-203; משנת הזוהר, הנ"ל, "שדים ורוחות" עמ' 201-203; פירושי התורה לרבנו משה בן נחמן (רמב"ן), מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תש"ך, ב, עמ' 201-203; מ' גידמן, ספר התורה והחיים א, עמ' 157-185; D. Elliott, *Fallen Bodies: Pollution, Sexuality, and Demonology in the Middle Ages*, Philadelphia 1999, Chap. 6, pp. 127-156
- 15 "The Epicureans controverted these fairy tales... there are no such beings: as demons", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. J. Hastings, New York 1914, 4, p. 594; וכדומה לזה מובא על אבן-סינא: "But Ibn-Sina, in defining the word [djinn] asserted: flatly that there was no reality behind it", *Encyclopedia of Islam* 2, p. 547; וזו לשון ר' אברהם אבן-עזרא (1089-1164) בפירושו לויקרא יז, ז: "לשעירים. הם השדים. ונקראו כן בעבור שישתער הגוף הרואה אותם, והקרוב בעבור שיראו אותם המשוגעים כדמות שעירים... אשר הם זונים. כי כל מי שמבקש אותם ומאמין בהם הוא זונה מתחת אלוהיו, שיחשוב כי יש מי שייטיב או ירע חוץ מהשם הנכבד והנורא..."; במורה נבוכים, חלק א, פרק ז, מגדיר הרמב"ם (1135-1204) כדלקמן: "ואמרו במדרש [בראשית רבה, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 195-196] כל אותם ק"ל שנה שהיה אדם נוזף בהם היה מוליד רוחות ר"ל שדים וכאשר רצהו השם הוליד

הם מורכבים מאויר ואש¹⁶ וכבר ידעת מאמר רו"ל¹⁷ שיש בהם ג' דברים כבני אדם אוכלין ושותים ופריים ורבים ומתים. וג' כמלאכי השרת רואים ואינם ניראים יודעים העתידות וטסים מסוף העולם עד סופו ולכן יטעוך (יטענו) הפילוסופים בדברים כי בלי ספק הם נמצאים והם יראים מהש"י [מהשם יתברך] וכדאיתא במגילה גמירא דלא מפקי ש"ש [שם שמים] לבטלה¹⁸ והם חיים אורך ימים עד שמיום שנברא העולם עד היום הזה לא עברו ממלכים שלהם כ"א [כי אם] ג' והם אשמראי והנד ובילאד ובלאד עודנו חי וקיים.¹⁹ ושרי בוהן ושרי כוס ושרי כץ [צ"ל כף] יוכיחו כי הם באים ומודיעים עתידות,²⁰ לכן סמוך על דברי רו"ל.²¹

כדמותו כצלמו, והוא אמרו ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד כדמותו כצלמו". על כך כותב פאוד: "Maimonides identified these phantoms with the shedim 'monsters'... these shedim were humanoids void of the image of G-od...", (J. Faur, *Homo Mysticus: A Guide to Maimonides's 'Guide for the Perplexed'*, Syracuse 1999, p. 127 קראו גם בהמשך שם, בעמ' 129-128 וכן בעמ' 231 הערה 7).

16 וכן כותב הרמב"ן, שם, עמ' צה: "כך היתה יצירה משני יסודות מן האש והאויר..."

17 חו לשון תגיגה טז ע"א: "תנו רבנן ששה דברים נאמרו בשדים שלשה כמלאכי השרת ושלושה כבני אדם. שלשה כמלאכי השרת יש להם כנפים כמלאכי השרת וטסין מסוף העולם ועד סופו כמלאכי השרת ויודעין מה שעתיד להיות כמלאכי השרת... ושלושה כבני אדם אוכלין ושותין כבני אדם פרין ורביץ כבני אדם ומתים כבני אדם..." השו"א כותב דר' נתן מהר"ש ש"ז שעכטער, דפוס צילום ניו-יורק תשכ"ז (נוסחא א לז). על שדים ורוחות בספרות חז"ל ראו: D. Neuman (Noy), *Motif Index of Talmudic-Midrashic Literature*, Dissertation: Indiana University, Bloomington, Indiana 1954, (U.M.I.). vol. 2: G 302 "Demons and Evil Spirits" and F 400-499 "Spirits and Demons"

18 מגילה ג ע"א. וניקודו: גְמִירָא [גְמִירָא] דְּלֵא מְפָקֵי שֵׁם שְׁמַיִם לְבִטְלָהּ ותרגומו "למדים אנו שאין [השדים] מוציאים שם שמים לבטלה".

19 על אשמדאי ראו לעיל, הערה 5. על בילאד ראו ג' שלום, "בילאר (בילאר, ביליד [BELIAR] BEIAP מלך השדים", מדעי היהדות 1 (=יריעות המכון למדעי היהדות 3), ירושלים תרפ"ו, עמ' 112-127. בפתח מחקר זה כותב שלום: "ס' שושן סודות לר' משה הגולה מקיוב הוא ילקוט מדברי ראשוני המקובלים וכמעט כל החומר הכלול בספר זה... אין בו מחידושי המחבר". ומיד מוכא הקטע: "והם... וקיים".

20 ודוק: המשפט הפותח ב"קשרי..." ומסתיים ב"עתידות" חסר כתמול שלשום. בסנהדרין קא ע"א אנו שונים: "שרי שמן ושרי ביצים מותרין לשאול בהן". מפרש רש"י: "שיש מעשה שדים ששואלין על ידי שמן וקרי להו שרי שמן, והיינו שרי בוהן, ויש ששואלין בשפופרת של ביצה וקרי להו שרי ביצים". ראו גם רש"י סנהדרין טז ע"ב ד"ה אמנא שד. לפרטים ראו S. Daiches, *Babylonian Oil Magic in the Talmud and Later Jewish Literature*, London 1913; "לשרי בוהן" ראו עמ' 14; "לשרי כוס" עמ' 25 ול"שרי כף" עמ' 16, 18, 19-20, 21, 22; דן, עיונים בספרות חסידות אשכנז, רמת גן 1975, עמ' 34-43 ובמחקרו של E.R. Wolfson, *Through a Speculum That Shines: Vision and Imagination in Medieval Mysticism*, Princeton, New Jersey 1994, pp. 208-209 ובפרט המקורות המובאים בהערה 75. כולם טכניקות מגיות שתפקידן להעלות שדים וחזיונות בהם מגלים עתידות. אני מודה לפרופ' וולפסון שהבהיר לי את הסוגיה והפני אל ספרו. כמהדורות שבדפוס אנו מוצאים "שרי כץ" והוא שיבוש שאין לו משמעות כל

וסוד מפחד הפילוסופים האומרים כי השיגעון הכאה לאנשים היא ממרה שחורה ולא מן השדים ואנחנו נודה להם בחצי מטעותם שהגורם להראות באיש ההוא המרה שחורה הוא פגיעת השדים שהטילו בו הארס והולידו בו המרה שחורה ורע זה היטיב. (שושן סודות מהד' קארעץ דף נה עמוד א; מהד' פתח תקוה, עמ' 104)

הסעיף הקבלי הזה על כל מרכיביו משמש גם כאינטרטקסט וגם כציטוט שמשוכן למארג הסיפר גופו. דרכו של עגנון בקטע זה מתגלית לעין כול. לשונותיו ומסקנותיו של ר' משה הגולה מובאות ככתבן, אך לצרכים הסיפוריים האימננטיים פותח עגנון בפרשת המרה השחורה שבה מסתיים המקור, וכן משתף בלק את עצמו בכלל דעתו של בעל שושן סודות. אחר שהודה במקצת טענתם של הפילוסופים הוא נגרד לתהות בקיומם ובממשותם של השדים ולשאת ולתת בהם כלשון המקור.

כיוון שירועים לנו שני הקטעים, שני הסודות, "סוד השדים" ו"סוד המרה השחורה" בהקשרם הקבלי הראשוני ובהקשרם הסיפורי החדש כמערכת המזרה בה נפרשים לפנינו עשתונותיו של בלק בבית הריחיים, עולה השאלה כמאליה אם אין מיקומם החדש מגמיכם, מתלנם ומהפכם. דומה כי הפתרון מותנה בהתייחסות האמנותית והמהותית אל דמותו של בלק ברומן כאל משמעה בו ומחוצה לו — וקצרה היריעה מלהכיל דיון בנידון.

נספח

מבחר פירושים, מחקרים, עיונים וביקורות שנושאים הצמד יצחק קומר וכלק הכלב

ב' קורצוויל, "תמול שלשום", הארץ 16.11.1945 = מסכת הרומאן: שני מחזורי מסות על שמואל יוסף עגנון ועל תולדות הרומאן האירוני, ירושלים ותל-אביב תשי"ג, עמ' 98-90; "על הכלב הדמוני", הארץ 8.2.1946 = מסכת הרומאן, עמ' 99-110 = מסות על סיפורי ש"י עגנון, ירושלים ותל-אביב 1962, עמ' 95-115 = ברשאי (ב), עמ' 259-263, עמ' 266-271 (ראו גם המכתב של קורצוויל לעגנון, עמ' 264-265); מ' טוכנר, "על תמול שלשום", גזית 10: 7-8 (אפריל-מאי 1948), עמ' 6-10; "גיבורו של תמול שלשום", דבר 27.8.1948 = פשר עגנון, רמת-גן 1968, עמ' 71-72, 76-80 = ברשאי (ב), עמ' 272-284; א' שכיד, "כלב חוצות — ואדם", מולד 16: 120 (יולי 1958), עמ'

עיקר. צריך לתקן על פי כתבי היד שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה: כ"י מס' 3111 דף 198 ע"א (מן המאה ה"ט"ז) וכ"י מס' 5447 (ללא עימוד, מן המאה הי"ז). על פי שניהם יש לקרוא "שרי כף" והוא הנכון. מעשה הדילוג אומר דרשני, אך מן הנמנע לפתוח פתח להשערות כאן. 21 וזאת דומה למסקנתו של חסדאי קרשקש בררוש השישי באור ה' נר מצוה (פירא 1555) שעניינו "שדים". בסוף דיונו כותב הוא: "ולפי שהרברים נעלמים ושערי החקירה כמעט נעולים אין לנו לוח מקבלת רז"ל. ר"ל שאמרו שיש בהם דברים כבני אדם, ודברים כמלאכי השרת..." דף סח ע"ב.

381-388 = שלוש אשמורות, תל-אביב 1966, עמ' 50-61 = ברשאי (ב), עמ' 285-292; ש' צמת, "מסכות ותרפים", דבר 12.12.1958, 26.12.1958, 9.1.1959, 16.1.1959 = שתי המזוזות, רמת-גן 1965, עמ' 122-141; (ראו גם ביקורתו-תשובתו של מ' טוכנר, דבר, 10.4.1959, 17.4.1959 = פשר עגנון, עמ' 81-93); "י כץ, "עגנון מול המבוכה הדתית", לעגנון שי: דברים על הסופר וספריו, ירושלים תשי"ט, עמ' 163-177 = ברשאי (ב), עמ' 293-299; ל' גולדברג, "ש"י עגנון — הסופר וגיבורו", לעגנון שי: דברים על הסופר וספריו, ירושלים תשי"ט, עמ' 47-61. הערה 2 שורה 13 = האומץ לחולין: בחינות וטעמים בספרות החרשה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 104-121 = א' ברשאי, ש"י עגנון בביקורת העברית: סיכומים והערות (א), תל-אביב 1991, עמ' 257-263; א' בנד, "החטא ועונשו בתמול שלשום", מולד 1 סדרה חדשה (1967), עמ' 75-81 = ברשאי (ב), עמ' 300-306; *A. Band, Nostalgia and Nightmare: A Study*; 414-447 pp. *in the Fiction of S. Y. Agnon, Berkeley and Los Angeles 1968*; ה' ברזל, "דיוקנו של כלב", כרמלית 14: 15 (תשכ"ט), עמ' 161-173 = בין עגנון לקפקא: מחקר משווה, רמת-גן 1972, עמ' 264-281; הנ"ל, "משמעותם של משלי חיות בתמול שלשום", גזית 27: 4-1 (1970), עמ' 5-10 = ברשאי (ב), עמ' 307-314; ה' ברזל, בין עגנון לקפקא, כנ"ל, עמ' 219-263; א' הדרי, "שני כלבים מול פני הדור", שדמות 35 (סחו תשל"ל), עמ' 104-111; B. Hochman, *The Fiction of S. Y. Agnon*, Ithaca — London 1970, pp. 134-157 ותל-אביב 1973, עמ' 55-56, 83, 282; "י אגסי, "האם למד עגנון מקפקא?", קשת 59 (אביב תשל"ג), עמ' 86-94 (ובפרט עמ' 91-94); א"י ברור, "מה טמון בכלב: על בלק בתמול שלשום", מאזנים 36 (פברואר 1973), עמ' 184-186; "י מדרשי, "הכלב בלק משל היה", מאזנים 37: 3-4 (ספטמבר 1973), עמ' 271; ה' ברזל, סיפורת עברית מיטאריאליסטית, תל-אביב 1974, עמ' 58-69; הנ"ל, "תרומתו של ברוך קורצווייל לחקר עגנון", בתוך: ספר ברוך קורצווייל, תל-אביב 1975, עמ' 74-92; H. Fisch, *S. Y. Agnon, New York 1975*, pp. 51-53; בהכנסת כלה", בתוך: ש"י עגנון — מחקרים ותעודות, עמ' 134 = (בשינויים קלים) ג' שקד, פנים אחרות ביצירתו של עגנון, תל-אביב 1989, עמ' 41, בעיקר עמ' 72-90, עמ' 148, 156, 181; א' הירשפלד, "עיוות המרחב בגרוטסקה ב'תמול שלשום' לש"י עגנון", מחקרי ירושלים בספרות העברית 1 (1981), עמ' 49-59; הנ"ל, "השכל האנושי ו'שכל המעשים' — הכלב ומרחבה של ירושלים ברומאן תמול שלשום", ירושלים 15: 2 (סתו תשמ"א), עמ' 56-67; *D. Aberbach, At the Handles of the Lock: Themes in the Fiction of S. Y. Agnon*, Oxford 1984, pp. 79-80, 124-126; J. Fleck, *Character and Context: Studies in the Fiction of Abramovitch, Brenner and Agnon California 1984*, pp. 87-102; האירוניה של ש"י עגנון, תל-אביב 1985, עמ' 92-94, 118, 126-127, 146-149, 164; A. G. Hoffman, *Between Exile and Return: S. Y. Agnon and the Drama of Writing*. Albany: State University of New York, 1991, pp. 125-148

עוז, שתיקת השמים: עגנון משתומם על אלוהים, ירושלים 1993, עמ' 181-183,
196-188, 213-211; א' סלע, "מסה על הכלב בלק" בתוך: מכתם לעגנון, תל-אביב
1994, עמ' 103-138; ג' בן-רב, אהבות לא מאושרות: תסכול ארוטי, אמנות ומוות
ביצירת עגנון, תל-אביב 1997, עמ' 377-386; ב' ערפלי, רב-רומאן: חמשה מאמרים על
תמול שלשום לש"י עגנון, תל-אביב 1998, בעיקר עמ' 224-267.